

tasavvuf

İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi

Ankara, 1999

Kuzey Afrika'da Tasavvufun Rolü

Magali Morsy

Çeviren: Kadir Özköse

Kuzey Afrika halkları, siyasî otoriteler kadar tasavvuf çevrelerinin nüfûzu altındadır. Kimi meşayih, toplum üzerinde otorite kurma noktasında, siyasî sistemle rekabet içerisinde bulunmaktadır. Özellikle Kuzey Afrika olmak üzere, tüm İslâm Dünyası'nda tarikatlar, halkın toplumsal ve dinî taleplerine cevap veren sivil örgütlerdir. Kuzey Afrika halklarının çoğu, yaygın tarikatlardan herhangi birine müntesiptirler.

Tasavvuf, dinin bâtinî yönü olup, Allah'la bütünleşmeyi, O'na yaklaşmayı gaye edinen tecrübî bir ilimdir. Dini otoriteler, halkın mâneviyat önderleri etrafında kümeleşmesini genellikle soğuk karşılamışlardır. Ulemânın bu tutumu, aksine, kendi saygınlıklarına hâlel getirmiştir. Hâlbuki İslâm, zâhirî esaslar kadar bâtinî duygulara da önem veren bir dindir. Tasavvuf erbabı mürşitlerinden feyz aldıklarını düşünmekte, mâneviyatlarını güçlendirmeye çalışmaktaydılar. Tarikatlar, on birinci yüzyıldan itibaren teşekkül etmeye başlamışlardır. Kurucularının ismiyle varlıklarını devam ettirmişlerdir. Tarikat, sûfilerin izledikleri yaşam ve meşrep tarzıdır. Tasavvuf ve tarikatların amacı, İslâmî bilincin uyanışını sağlamaktır. Günlük ibadetlerini mütemadiyen yerine getiren müntesipler, düzenlenen zikir halkaları ile vecde ererler, mânevi huzura gark olurlar. Tarikat müesseseleri birer ihvan dayanışmasıdır. Hz. Peygamber (s.)'e kadar uzanan silsilelerle, tarikatların bugünü ile dünü bütünlük arzietmekte, değişik ırk ve milletlere mensup taraftarlarla beynelmilel bir hüviyete sahip bulunmaktadırlar. Mürşide bey'atla, Hz. Peygamber (s.)'le mânevi birliktelik sağlanmaktadır. Tarikata yeni girecek olanlar, tarikatların prensiplerini kabullenmek ve mensup olduğu tekke veya zaviyede üzerine düşen yükümlülüğü yerine getirmek, hizmet ehli olmak zorundadır. Mürid, şeyhi ile irtibat içerisinde bulunmaya, işlerinde ona danışmaya, itaat etmeye mecburdur. Kuzey Afrika'da yaygın olan tarikatların çoğu, başta Ab-

dulkadir Geylanî (ö.561/1166) ve Ebu Medyen Şuayb (ö.592/1197)'in öğretilerini geliştiren Ebu'l-Hasan Ali eş-Şazilî (ö.656/1258) gibi erken dönemlerin meşhur sûfilerini pir olarak kabul etmekte, taraftarları ise, kendilerini Kadiriyye, Şaziliyye diye tanımlamayı tercih etmekteydiler. Tarikatlar özellikle onbeşinci yüzyıldan itibaren daha da güçlenmeye başlamıştır. Tarih boyunca İslâm toplumunun bir bütün haline gelmesinde önemli pozisyonda bulunmuşlardır. On beşinci yüzyıl, İspanya'nın Kuzey Afrika'da egemen olmaya giriştiği bir dönemdir. Tarikatlar, yabancı güçlerin saldırıları karşısında halkın bağımsızlıklarını sağlama da, beklentilerine cevap vermede âdeta birer siyasi teşkilat gibi hareket eden direniş örgütleri olarak faaliyet sürdürmüşlerdir.

On sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren, sûfi tarikatların gösterdikleri etki ve nüfuzu takdir etmemek elde değildir. Bu dönemde, emperyalist işgallerle yeni dünya düzeni kurulmaya çalışılmakta, sanayi dalının gelişimini sağlamak için İslâm Dünyası'nın hammaddeleri sömürülmekte, kapitalist ekonomi ile İslâm toplumlarının dejenerasyonuna, birbiriyle kavgalı sınıfların oluşmasına yol açılmaktaydı. Bütün bu gelişmeler karşısında, sûfi tarikatlar, bir yandan tüm Kuzey Afrika geneline yayılışını sürdürmekte, ulus ve sınıf çıkarlarının ötesinde bir tutum sergilemekteydi. Bir yandan renk, dil, ırk ayrımının gözetilmediği, dayanışma ve bütünleşmenin görüldüğü zaviye toplulukları meydana getirilirken, diğer yandan da, bir takım yerel kimliklere göre yeni oluşumlar, tarikat içi bölünmeler gerçekleşmekteydi. Ana silsileyi sürdüren tarikatlar oldukça sınırlıdır. Yeni teşekkül eden tarikatlar, geniş taraftar kitleleri kazanmanın yanısıra, gerçekleştirdikleri başarılı ihtida faaliyetleri ve, kitlelerin dikkatini celbeden mesajları ile geleneksel tasavvufi tarikatları gölgede bırakmışlar, canlı zaviye teşkilatları kurmuşlardır. On dokuzuncu yüzyılın en popüler tarikatı Darkaviyye Tarikatı'dır. Bu, farklı tarikatlara mensup kimi meşayihın meşrebini değiştirip katılım gösterdiği bir harekettir. Özellikle Nasırıyye Tarikatı'na ait pek çok zaviye, özellikle Darkaviyye Zaviyesi haline dönüşmüştür. Darkaviyye, on sekizinci yüzyılın sonlarında el-Arabî ed-Darkavî (1760-1823)'nin öğretileri doğrultusunda teşekkül eden bir tarikattır. Özellikle politik arenada etki ve tesiri söz konusudur. Müridleri şehirli şahsiyetlerdi. Mürşidlerine son derece sadakat gösteren Darkavi müridleri, zikir ve virdlerine müdavidiler. Cezbe ehli kişiler olduklarından kendilerine pek hakim olamaz, sekeratta bulunurlardı. Tarikatın kadın müntesipleri oldukça fazla idi. Darkavi dervişleri, ellerinden hiç düşürmedikleri ağaçtan yapılmış tesbihleri ve giyindikleri derviş kıyafetleri ile gezginci dervişler olarak görülürdü. Zühd ve takvaya büyük önem veren Darkaviyye Tarikatı, dünyevi rahata, konfora, modern düşüncelere karşı tavır koymaktaydı. Bu, kapitalizme ve çağdaş hayata reaksiyon gösteren popüler bir hareket olup, dini uyanışı canlı tutmaya çalışmaktaydı. Hareketin kısa zamanda güçlü ve etkileyici bir pozis-

yonu yükselmesi, siyasî otoritenin dikkatini çekmiş, ayrıca politik arenayla çok sıkı birliktelik göstermesine, resmi otoriteyle sıcak temas sağlamasına yol açmıştır. Fas'ın bağımsızlığını kazanmasında bu tarikat, birinci derecede rol oynamıştır. Fas Kralı Mevlay Süleyman tarikat erbabının takdirini kazanmış, siyasî otorite de tarikatın, Batı Cezayir'deki aktivitesinden ümitlenmiştir.

On dokuzuncu yüzyılın egemen bir diğer tarikatı, üst düzey siyasîlerle sıkı temas içerisinde bulunan Ticaniyye'dir. Taraftarlarının pek çoğu ekonomik bağımsızlığa, siyasî güce sahip bulunmaktaydı. Siyasî yönü ağır basan bir harekettir. Ahmed et-Ticani (1737-1815) tarafından, Cezayir'in güney-batısındaki Ain Madi kasabasında kurulan bir tarikattır. Daha sonra, tarikatın merkezi Fez olmuştur. Şaziliyye Tarikatı'ndan icazetli olan et-Ticani, ilk intisabını on dördüncü yüzyıldan Osmanlı Devleti'nin en popüler tarikatı olan Halvetiyye Tarikatı'na yapmıştır. Daha sonra bizzat kendi tarikatını kurmuştur. Sıkı teşkilat yapısına sahip, idealist, kitleleri sürükleyebilen bir tarikat haline gelmiştir. Ticaniler, diğer tarikatlarla pek yakınlaşmamakta, kendilerini tüm tarikatlardan farklı addetmekteydiler. Ahmed et-Ticani'nin herhangi bir silsileye sahip olmadığını, kendisinin bizzat Hz. Peygamber (s.)'den icazetli olduğunu düşünmekteydiler. Tarikat, müntesiplerinin öncü liderler konumuna gelmelerine, toplumsal taleplere cevap verebilecek pozisyonda bulunmalarına önem vermekteydi. Bu anlayış gereği, diğer tarikatların egemenliği altına girmeyi reddetmekteydiler. Tasavvuf anlayışına oldukça sıcak bakan Fas Kralı Mevlay Süleyman, ticanilerin güvenini kazanmış, onlar tarafından desteklenmiştir.

Fransız sömürgesi olan Cezayir'de Ticaniliğin durumu pek net değildir. Genellikle sömürgeci kuvvetlerin müttefiği konumunda olmuşlardır. Ticanilik on dokuzuncu yüzyılda, özellikle Sudan ve Sahra Afrikası'nda etkili olmuştur. Kuzey Afrika müslümanları kadar, göçebe Arap kabileleri ile ulemânın desteğini alan bir tarikattır. Önde gelen Ticani şeyhi el-Hacc Ömer Tâl (1794-1864) Tukulor'da cihadını başlattı, Senegal-Gambiya-Nijer topraklarını içine alan bölgede Hilafetini kurdu, Sahra'nın güneyinde büyük bir siyasî devlet ve askeri güç oluşturdu. el-Hacc Ömer Tâl, Hicaz'daki bir Ticani şeyhi tarafından, Batı Sudan'da tarikatın halifesi olarak görevlendirilmişti. On dokuzuncu yüzyılın ortalarında başlatığı cihadı iki amaca yönelikti.

1. Bölge halkları arasında İslâmî uyanışı sağlamak, sosyal, ekonomik, kültürel islahatı gerçekleştirebilmek,

2. Fransız işgal ve emperyalizmine direniş göstermek.

Öğretileri mağribli hacılar tarafından hızla yayılan tarikatın Mısır ve Sudan da dahil tüm Kuzey Afrika genelinde sadakatli taraftarları bulunmaktaydı. Tarikatın Arabistan'da da bir zaviyesi bulunmaktaydı.

Bu tarikatlar sosyal hayatı düzene koymuş, halkın beklentisine cevap vermiş,

halk üzerindeki etkisiyle onun temsilcileri konumuna gelmişlerdir. Ekonomik güçleri de gittikçe artmakta, dini duygularla Allah rızası uğruna bağışlanan ser-
 vet ve arazi ile, vakıf ve zaviye gibi dini kurumlara sahip olmuşlardır. Devlet yet-
 kilileri tarikatlara karşı ihtiyatlı davranmakta, siyasî desteklerini almaya çalış-
 maktâ, şeyhlerin otoritelerine saygı duymaktaydılar. Zaten yöneticiler de çoğun-
 lukla bir tarikat mensubuydular. Fakat herşeyden önce bir siyasî kimlikleri bu-
 lunmaktaydı. Dinî kurumlar, baştan beri tarikatların gayretleri ile canlandırılmış-
 tır. Ulemâ da çoğunlukla birer tarikat şeyhleri olup, tasavvuf anlayışına sahipti-
 ler. On sekizinci yüzyıldan beri şeyhler güçlü statüye sahip olup, toplum önder-
 leri haline gelirken, tasavvuf karşıtı ulemânın toplumdaki saygınlıkları gittikçe
 kaybolmaktaydı. Zaviyeleri, bilhassa kırsal kesimlerde kurulmaktaydı. Tarikat
 şeyhleri velî olarak telakki edilmekteydi. Şeyhlerin mukaddemleri atandıkları
 görevleri yerine getirirlerdi.

Sûfî tarikatlar modernleşme sürecinde İslâmî anlayışa sahip olan, millî ve si-
 yasî konjoktürde halk temsilcisi sivil örgütler konumundaydılar.*

* Bu makale, Magali Morsy'nin *North Africa 1800-1900, A Survey From The Nile Valley To The Atlantic*, (London 1984) adlı eserinin 25-27. sayfalarından alınmıştır.